

S. ten Hoeve

De inrichting van de Grote- of Jacobijnerkerk te Leeuwarden

Voor Wim en Hennie Schaap

De naam Grote- of Jacobijnerkerk duidt op twee functies die het gebouw in de loop der tijden heeft gehad: in de middeleeuwen die van kloosterkerk der Predikheren of Jacobijnen, na de Hervorming die van hoofdkerk van de stad. Korte tijd heeft de kerk zelfs een dubbel- of simultaan functie gehad, toen Rooms-Katholieken en Protestanten er beide gebruik van maakten.

Van de voorreformatoische inrichting van de Grote Kerk is weinig bewaard gebleven. Bij de laatste restauratie werden in de vloer enkele altaarstenen aangetroffen. Ook werden fragmenten van gewelf- en muurschilderingen blootgelegd.^{1a)} In de sacristie bevinden zich onder de gewelfaanzetten enkele sterk geschonden kraagsteentjes met voorstellingen van heiligen. In het gewelf zelf is een tweetal sluitsteentjes met de gebeeldhouwde wapens van Friesland en Saksen bewaard gebleven. Ze zijn bij de restauratie opnieuw gepolychromeerd. Alle meubilair en versiering ging verder verloren, ten dele in de hervormingstijden van 1566 en 1578-1580 en ten dele in de 17e eeuw, toen de kerk geleidelijk aan een nieuwe inrichting kreeg. Hoe die precies geweest is, weten we niet. De 16de- en 17de-eeuwse rekeningen van de Geestelijke Staat, die ons er gegevens over zouden moeten verschaffen, zijn, behoudens die betreffende de eerste jaren na de Hervorming, verloren gegaan. Enkele beschrijvingen en bepaalde resoluties van de Leeuwarder magistraat stellen ons evenwel in staat, ons toch een beeld te vormen van het kerkinterieur zoals dat er tot het eind van de 18e eeuw moet hebben uitgezien. Vóór

alles krijgen we de indruk, dat de inrichting eerder ordeloos en gezellig rommelig was, dan voornaam en statig, zoals men toch zou hebben kunnen verwachten van de hoofdkerk van een hofstad. Een uitgebreide beschrijving uit 1785 is te vinden in de Tegewoordige Staat van Friesland¹⁾:

"... aan de linkerhand in het Choor, is een trap, opgaande langs een kraak, (zynde de zitplaats der Edellieden, Kamerheeren en Pages) naar het gestoelte van den Stadhouder. Hetzelve is door eene deur afgescheiden van de kraak, en overdekt met een konstig gesneeden kap, in 't geheel fraai met lofwerk afgemaakt. Uit meergemelde Choor in de kerk gaande, vindt men, op 't einde van het gestoelte van den Stadhouder, de linkerhand om, het gestoelte van de Ed. Mog. Heeren Raaden van den Hove Provinciaal, zeer net met paneelwerk betimmerd. Boven dit gestoelte hangt de Wet des Heeren in vergulde letteren op een zwarten grond, verbeeldende de twee steenen tafelen, met net snywerk en het jaargetal van 1581, voorzien. Naar men zegt, zoude dit stuk alhier geplaatst zyn door den Heere Bernard, Vryheer van Merode, destyds Luitenant Stadhouder van Friesland. Van daar verder aan de linkerhand, in 't Zuiden, heeft men de gestoelten der Edele Mogende Heeren Staaten van Friesland, Gedeputeerde Staaten, Magistraat, Vroedschap en Bevelhebberen der Stad Leeuwarden, trapsgewyze opgaande en alle zeer net betimmerd.

In het Westeinde van de kerk heeft men, in het midden, genoegzaam recht

1. De zuidoostelijke zijde van het koor met het Oranjepoortje en daarnaast de sacristie met het broodpoortje uit 1663.

tegen over het Choor, een allerfraaist orgel, in den jaare 1727 gemaakt, door den voornaamen Orgelmaaker Muller; hetzelfde is met 32 registers voorzien, en rust op vier kolommen, met haare pedestallen verdere sieraaden, naar de Iönische orde gebouwd. Boven voor op het front vindt men drie beelden, ieder ter grootte van acht voeten, verbeeldende het Geloof, de Hoop en de Liefde, en tusschen het groot manuaal twee Faambeelden, alle zeer konstig gemaakt door den beroemden Beeldhouwer van de Haven; zynde het laager beeld- en lofwerk gemaakt door den kundigen Beeldhouwer Bruinsma. Voorts is alles sierlyk, naar den eisch van dit konststuk, met kleuren afgezet. Bezyden dit orgel, aan den Noordkant, is de Grafkelder van den Hoog-Welgebooren Heer Baron van Diest en Vrouwe Hillegonda Catharina Bergsma, Douairiere van gemelden Heer van Diest, staande rondsom deezzen Grafkelder een fraai gemaakt yzeren hek. Van hier gaat men Oostwaards, alwaar men, aan den Noordkant, vlak achter den predikstoel, ontmoet een glaskozyn, welks glazen pronken met het wapen der Stad Leeuwarden, midsgaders de wapens der Edele Achtbaare Magistraatspersoonen, die in den jaare 1727, in regeering waren; en op deeze plaats had men voormaals het oude orgel. Verder Oostwaards gaande, vindt men, ten Noordoosten aan den muur, een uurwyzerplaat, gelyk ook een slagwerk door middel van een hamer opeenmetaalenklok; staande het uurwerk zelf buiten het Noordergewulft op een' afgezonderden zolder. Naast de uurwyzerplaat ten Oosten, hangt aan den muur een monument, ter gedachtenisse van Hessel Meckama, welke in den Boxumer slag, voorgevallen den zeventienden van Louwmaand 1585, met roem voor het Vaderland zyn leven had gelaaten, door deszelfs Ouders, Sippe van Meckama en Emerentia van Grombach in deeze kerk gesteld en opgehangen. In het midden van de kerk, aan den Noordkant, aan een der

2. Muurschildering, voorstellende de profeet Jesaja, op de zuidmuur.

pilaaren, is de predikstoel, hebbende voor den opgang of trap een konstig gegooten geel koperen poort. Aan de rechterhand van den predikstoel heeft men het Doophek met daarin de zitplaatsen den den Kerkenraad; in deszelfs midden staat een sierlyk gegooten koperen piramide, waarop het bekken met water, tot bediening van den Heiligen Doop, geplaatst wordt. Aan de linkerhand van den predikstoel ziet men een geel koperen lessenaar tot dienst van den Voorzanger. Recht over de predikstoel staat het gestoelte van Haare Hoogheid, Mevrouw de Prinsesse van Oranje en Nassau, zynde van twee kanten met glasraamen, en van vooren met een opschuivend glaskozyn voorzien, en in alles zeer net betimmerd, terwyl, voor dit gestoelte een bank geplaatst is voor de Staat Dames. In het middenste verwulft van deeze

3. Sacristie — een waarschijnlijk tijdens de beeldenstorm geschonden, gebeeldhouwde kraagsteen.

kerk hangen, op eene gepaste afdeeling, vier sierlyk gewerkte geel kope-
ren kroonen met haare uitstekende
armen en blaakers; voorts in ieder ge-
wulft, ten Noorden en ten Zuiden, eene
gelyke kroon. Ook vindt men rondsom
in deeze kerk een aanzienlyk getal wa-
pens van eenige der oudste en aan-
zienlykste familien in Friesland, welke
hier begraven zyn. By het ingaan van
de kerk, voor het Choor, ligt begraven
Gregorius Bertolf, Praesident in het Hof
Provinciaal van Friesland, wiens getab-
berde beeldtenis op de grafzerk in geel
koper gesneden, en met een graf-
schrift voorzien is; doch het jaargetal
van deszelfs overlyden is hier kwalyk
gesteld, als zynde voorgevallen den 24
Febr. 1528, daar op het grafschrift
staad den 24 Febr. 1527.
Deeze kerk wordt verlicht door veertien

grootte glaskozynen, en heeft zes by-
zondere ingangen, als een ten Oosten,
door een portaal, in den jaare 1663,
gemaakt, en van buiten versierd met
een hardsteen poort naar de sa-
mengestelde bouwde, zynde van
boven gedekt met een half rond fron-
tispice, waarvan het fronton in 't mid-
den versierd is met het Stads Wapen,
hebbende aan de rechter zyde een
Pellikaan, voedende zyne jongen in het
nest, en aan de linker zyde een opge-
slagen boek en een liggende zand-
looper: dit portaal is gedekt door een
vierkantige oplopende leyn spits, op
welker punt staat een Oranje boom met
gouden appelen en eenige vogelen in
deszelfs takken.

Aan den Zuidkant zyn drie ingangen,
als een voor Edele Mog. Heeren Raad-
en van den Hove Provinciaal, een voor
de Edele Mogende Heeren Staaten,
Gedeputeerde Staaten en Stads Re-
geering, en een derde of gemeene in-
gang; zynde nog ten Westen onder het
orgel een ingang, recht tegen ver dien
van het Oosten; en eindelyk een kleine
ingang ten Noorden".

Veel van het in deze beschrijving ge-
noemde ging verloren in 1795, toen al-
les wat aan oude machthebbers herin-
nerde moest verdwijnen. Wat van de
oude inrichting gespaard bleef, ver-
dween bij de ingrijpende verbouwing
van de kerk in 1842-'43 grotendeels.

Preekstoel en doophek

De preekstoel, door toedoen van de
bedelorden een vast onderdeel gewor-
den van het Rooms-Katholieke kerkin-
terieur, ontbrak uiteraard niet in de kerk
van het Leeuwarder Predikherenkloos-
ter. Eekhoff meldt zonder verwijzing
naar bronnen, dat bij de alteratie van
1580 in de Grote Kerk de preekstoel
werd verplaatst van de zuid- naar de
noordzijde van het gebouw.²⁾ Waar-
schijnlijk lijkt dit niet. Weliswaar waren
de preekstoelen voor de reformatie bij-
na zonder uitzondering aan de zuidzij-
de in kerkgebouwen opgesteld, maar in

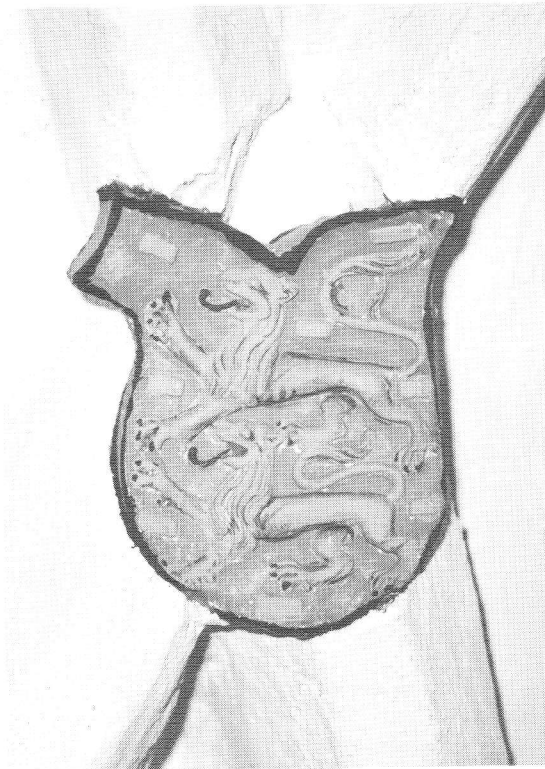
Leeuwarden is vermoedelijk op deze regel een uitzondering gemaakt, toen in het begin van de 16de eeuw de vrij brede zuidbeuk tegen het kerkship werd gebouwd.

In 1581 werd de volgende post genoteerd in een toevallig bewaard gebleven exemplaar van de rekening van de Geestelijke Staat³⁾: "Betaelt Claes Stases Zoon, Schilder, den somma van vijftich carolusgulden, ende dat ter cause, dat hij den preeckstoel met het tabenakel geschildert heeft tot Jacobinen, ende gestoffiert met een ende twintich hondert letteren, van gout geschreven, daer in vervatende, het principaelste ende noodichste fundament der geheeler bijbelsche Schriftuere."

Het aanbrengen van geschilderde bijbelteksten, de tekst van de Apostolische Geloofsbelijdenis, de Wet des Heren en het Onze Vader op kerkmeubilair en wandborden is een bekend verschijnsel uit de eerste tijd na de Hervorming. De beelden verdwenen, de woorden kwamen er voor in de plaats.

Waarschijnlijk werd in 1581 de oude preekstoel beschilderd. Deze zal in de 17de eeuw vervangen zijn door de huidige, die evenwel in 1842 grondig werd gewijzigd en voor dat jaar in elk geval een totaal andere aanblik bood tengevolge van overdadige stoffering met koperwerk. Oorspronkelijk was de trapleuning van koper. Boven de optrede van de trap bevond zich een zeer fraai gegoten koperen boog. Aan weerszijden van de kanselbijbel stonden kandelaars en dan was er nog een koperen zandloperhouder, die in 1679 in Holland werd gekocht⁴⁾.

Al het koperwerk werd in 1842 van de hand gedaan. De kerkvoogden wilden wel een nieuwe koperen trapleuning laten maken, maar het voornemen vond geen doorgang in verband met de te hoge prijs. De nu nog aanwezige leuning werd geschilderd in heldere bronskleur, om koper te imiteren. Wel liet men als beëindiging van de leuning

4. Sacristie — sluitsteen met het gebeeldhouwde en gepolychromeerde wapen van Friesland in het netgewelf.

een gesneden klauwstuk aanbrengen. Er kwam een nieuwe, uit hout gesneden lessenaar en het klankbord werd vergroot en bekrond met een neo-gotisch torentje.⁵⁾ De panelen van de kuip, die oorspronkelijk lijstversieringen zullen hebben gehad, werden verfraaid met snijwerk, dat afkomstig is van de Koningskraak.

De "tabenakel", waarvan hiervoor sprake was en waarop teksten werden geschilderd, zullen we wel op moeten vatten als het doophek. De eigenlijke tabernakel, bewaarplaats van de geconsecreerde hostie, verdween ongetwijfeld bij de alteratie. Het doophek werd vroeger ook wel de consistoriestoel genoemd, omdat de kerkeraad er zijn zitplaats in had. Binnen het hek werd tot 1842 de doop bediend uit een

koperen bekken, dat rustte op een koperen, pyramidevormige stander. Op het hek bevond zich tot genoemd jaar een koperen voorzangerslessenaar, die vervangen werd door de huidige, die na de recente restauratie op een losse stander is geplaatst.

In 1842 werd een geheel nieuw doophek vervaardigd. Het was eenvoudig van vormgeving: onversierde panelen en vlakke, gezaagde balusters. Het hek was van eikenhout en kreeg bovendien een imitatie-houtbeschildering. Bij de nu voltooide restauratie werd de beschildering verwijderd. Het hek kreeg nu ook een andere vorm en de voorzijde verdween, om uitzicht op het liturgisch centrum mogelijk te maken. In dit liturgisch centrum zijn behalve de reeds aanwezige doopbekkenstander twee nieuwe kerkmeubels geplaatst: een ten geschenke ontvangen koperen lessenaar, afkomstig uit de antiekhandel en geplaatst op een nieuw gemaakte stander en voorts een aangekochte renaissance tafel, waarvoor in de plaats wellicht beter een balpoottafel verworven had kunnen worden.

De zitplaatsen

Voor de hervorming waren er in de kerken weinig vaste zitplaatsen. Men woonde de dienst staande bij of nam zelf een krukje of bankje mee. Zo kon men zich tijdens de dienst ook gemakkelijk verplaatsen: tijdens de mis naar het koor, tijdens de preek naar de preekstoel. De hervorming bracht een geheel nieuwe liturgie mee. Deze liturgie en met name het hoofdbestanddeel daarvan, de vrij lange preek, moest intensief meebeleefd en beluisterd worden. Dat kon niet staande. Spoedig kwamen de kerken vol te staan met zitgelegenheden: losse stoelen en vaste banken. De stoelen, bestemd voor de vrouwen, hebben de kerken vaak een rommelig aanzien gegeven. Dat ze niet door banken vervangen werden, had in elk geval twee oorzaken: de kerkvloeren moesten vrij blijven, omdat in de kerken begraven werd en er moest

ruimte blijven voor het houden van het Heilig Avondmaal rond tafels.

Nog in de eerste helft van de 17de eeuw was het niet toegestaan om na de dienst losse stoelen in de Grote Kerk te laten staan.⁶⁾ Later mocht dat wel, maar men moest daarvoor stoelgeld betalen. Dat kwam ten goede aan het Stads Weeshuis. Dat ieder voor een eigen stoel moest zorgen, gaf wel problemen en ruzie, vooral als de een een grotere liet plaatsen dan de ander. In 1723 moest de magistraat ingrijpen, omdat een aantal stoelen, wellicht in verband met tocht, aan de achterkant met planken betimmerd werd, waardoor de vrouwen die meer achteraan zaten het uitzicht op de predikant kwamen te missen. In 1738 moesten de stadsbouwmeesters, leden van de magistraat speciaal belast met bouwzaken, regels opstellen, "dat er gene nieuwigheden van kettings of planken werden gepractiseerd aan de stoelen in de drie kerken dezer stad tot misstand, disordere ofte incomoditeit".⁸⁾ In 1765 begon het stadsbestuur er over na te denken "op wat wijze men alhier ook zoo als in andere steden aegaliteit van stoelen in de kerken zoude kunnen werkstellig maken tot meerder welgeschiktheid".⁹⁾ In 1767 kwam die gelijkheid van stoelen er, onder andere naar aanleiding van hevige klachten van de diakenen, die ten gevolge van de uitwassen bij de plaatsing van de stoelen, grote moeilijkheden ondervonden bij het collecteren en mede omdat om de stoelen ook "vermeerderden de geschillen en ongemakken, veeltijds tussen vrouwen in de kerken voorvallende, zelfs somtijds tot ergerlijk gekijff uitlopende".¹⁰⁾ Besloten werd, dat het Stads Weeshuis de stoelen zou aankopen en plaatsen en dat het jaarlijks een toeslag van twee stuivers op het stoelgeld mocht leggen tot de kosten er weer uit zouden zijn. Symon Swart leverde 263 gebrande stoelen met letters en nummers voor 28 stuivers het stuk en Willem Gerbens 222. Van Hendrik

5. Reconstructietekening van het kerkinterieur omstreeks 1600 door Hans van der Horst. Op de pilaren rouwborden en onderdelen van wapenrustingen.

Hogenbrug werden voor f 680-12-0 stoelen met leuning gekocht. Blijkens uitgaven voor timmerwerk en hout voor de vloer werden onder de stoelen plankieren gelegd.¹¹⁾ De vijfhonderd stoelen, die tot de laatste restauratie in de kerk stonden, werden in 1844 aangeschaft bij Jacob Feenstra voor f 2,05 per stuk. De vermaarde Leeuwarder meubelmaker J. A. Hillebrand had de leverantie niet, maar mocht ze wel vernissen voor f 216,—.¹²⁾

De vrouwen, 's winters voorzien van een warme stoof, zaten op stoelen. De mannen, die het zonder verwarming moesten stellen, namen plaats in dichte banken, om zo toch enigszins beschut te zijn tegen koude en tocht. Waarschijnlijk werden de mansbanken in 1639 geplaatst.¹³⁾ Behalve de vrije banken waren er de gereserveerde, zoals die voor de leraren van de Latijnse school, voor de predikantsvrouwen, brandmeesters, officieren, weesmeesters, enz. De zogenaamde gedistingeerde banken waren die voor de

stadhouderlijke familie en voor de bestuurlijke en rechterlijke colleges van Friesland en van de stad Leeuwarden. Op deze banken komen we nog terug. Bij de grote verbouwing van de kerk in 1842-'43 zijn alle banken geüniformeerd. De situatie zoals die tot de aanvang van de laatste restauratie was, leek geheel 19de-eeuws. Toch blijkt bij bestudering van oude plattegronden en zitplaatsenlijsten, dat de opstelling van de banken geheel terug ging op die uit de 18de en 17de eeuw en dat zelfs de bank van Cammingaburg, later eigendom van de familie Rengers, tot in onze tijd stond op de plaats, waar de leden van het geslacht Camminga, volgens de traditie stichters van de Grote Kerk, in de 15de en 16de eeuw werden begraven.

Bij de restauratie zijn in de kerk drie nieuwe bankenblokken geplaatst. Het aantal onderdelen van de oude banken dat daarin werd verwerkt is verwaarloosbaar. De paneelvormen van deze nieuwe banken zijn wel ontstaan naar

6. Het kerkship en het koor, gezien naar het oosten.

voorbeeld van de oude, die ten dele uit de 18de en ten dele uit de 19de eeuw dateerden.

De verhuring van zitplaatsen bracht in de 19de eeuw veel onregelmatigheden met zich mee. Er moest vooral met fooien voor de stovenzetsters gewerkt worden om een plaats te kunnen bemachtigen. Daarom werd in 1892 door de kerkvoogden een reglement op de verhuring van zitplaatsen opgesteld.¹⁵⁾ De richtingenstrijd die in de Hervomde gemeente van Leeuwarden woedde was er mede de oorzaak van, dat het "kaartjesstelsel" werd ingevoerd. Wie niet over een eigen of een voor een jaar gehuurde zitplaats beschikte, kon voortaan bij de zuid-westelijke ingang van de kerk bij een toonbank tegen afgepast geld een plaatskaart kopen. Die kaart was rood, wit of blauw en gaf recht op het bezetten van een stoel die met dezelfde kleur gemerkt was. Rood kostte 20 cent, wit 10 cent en blauw 5 cent. Om het bizarre van deze plaatskaartenverkoop in een kerk te laten uitkomen, geven we hier een overzicht van de verkoop van plaatskaarten in de drie Leeuwarder kerken uit 1919.¹⁶⁾

Plaatskaarten

300 rood à f 0,20

9100 wit à f 0,10

6300 blauw à f 0,05

Avonddiensten

3000 à f 0,05

Jaarkaarten

3 rood à f 10,—

110 wit à f 5,—

215 blauw à f 2,50

Tienkaartenboekjes

14 rood à f 1,80

240 wit à f 0,90

120 blauw à f 0,45

Zoals de lezer ziet, kreeg men bij aanschaf van een jaarkaart of van een tienkaartenboekje een aardige reductie. Naar wij menen is dit kaartenstelsel gehandhaafd tot 1 januari 1930. Toen golden voor rood, wit en blauw de verhoogde tarieven van 30, 20 en 10 cent. De kerk was zakelijk, maar om misver-

stand te voorkomen moeten we nog wel even vermelden, dat wie met weinig aardse goederen gezegend was, toch wel een zitplaats in de kerk kon bekomen. Voor de armen waren er, weliswaar achter in de kerk en op de kraken, vrije met een K gemerkte banken.

Gedistingeerde banken

De interieurs van Friese dorpskerken worden meestal gedomineerd door herbanken. Dergelijke banken waren er in de Grote Kerk ook, maar de opvallendste plaats namen niet de zitplaatsen van bepaalde families in, maar die van rechterlijke en bestuurlijke colleges van Friesland en van de stad Leeuwarden.

Of ze voordien reeds een bank in de kerk hadden, weten we niet maar in 1633 werd opdracht gegeven, om nieuwe banken te vervaardigen voor de Raden in het Hof van Friesland en voor Gedeputeerde Staten van Friesland. De kistmakers Sicke Haejes, Sipcke Gerrits en Jan Claessen moesten het werk uitvoeren.¹⁷⁾ Het is niet duidelijk of ze dat inderdaad gedaan hebben, want in 1636 werd bepaald, dat de stad Leeuwarden kistemaker Jan Coenders moest betalen voor de vervaardiging van twee banken voor het Hof en Gedeputeerden.¹⁸⁾ De Raadsherenbank kwam tegen de oostmuur van de zuidbeuk te staan en de Statenbank tegen de zuidmuur van dezelfde beuk. In 1686 werd de nog bestaande Statendeur gemaakt.¹⁹⁾ Daardoor konden Gedeputeerden rechtstreeks van buiten af hun bank betreden zonder door de kerk te hoeven gaan. Wellicht is toen eveneens de ook nog bestaande Hofdeur gemaakt. Deze verschaftte de Raden van het Hof toegang tot hun bank.

In 1701 wensten de Staten van Friesland in de Grote Kerk een bank te plaatsen, die behalve door de Gedeputeerden ook kon worden gebruikt door de voltallige Staten. Er ontstond een slepend conflict met het stadsbestuur,

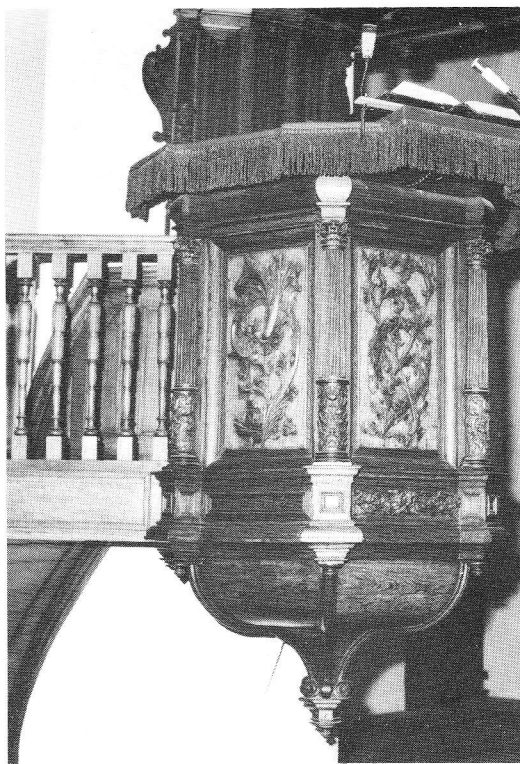

7. Het kerkship, gezien naar het westen.

dat het nut van een dergelijke bank niet inzag. In 1706 zetten de Staten hun zin toch door. De stad vroeg toen f 1000,— subsidie voor de ondersteuning van militaire armen. De Staten wilden deze wel geven, mits de stad hun toe zou staan een bank in de Grote Kerk te plaatsen. De magistraat ging door de knieën. Langs de zuidzijde van de zuidbeuk kwam nu een lange, verhoogde bank met voorbanken, gedeeltelijk voor Staten en Gedeputeerde Staten van Friesland en gedeeltelijk voor magistraat en vroedschap van Leeuwarden.²⁰⁾ De banken werden gestoffeerd met geborduurde kussens en voorzien van fraai ingebonden Bijbels met stempelbanden, waarvan nog enkele bewaard gebleven zijn.²¹⁾ De banken bleven tot de laatste restauratie gespaard, zij het in gewijzigde vorm. Zo werden in 1761 wijzigingen aangebracht door stadstimmerbaas Jan Notboom en ook de plaatsing van de kraak boven de banken in 1826 had diverse veranderingen tot gevolg.²²⁾ Toen de grote, nieuwe en voorname Statenbank kwam, kon het Hof van Friesland niet achterblijven. In 1707 maakte Claes Bockes Balck een nieuwe Raadsherenbank. Deze werd in 1842 grotendeels verwijderd.

De Koningskraak

Reeds in het begin van de 17de eeuw had de stadhouderlijke familie een gestoelte in de Grote Kerk. Waarschijnlijk stond het tegen de zuidmuur van het koor op de grens van schip en koor. Later voldeed deze zitplaats niet meer. In 1695 noodde Hendrik Casimir II de bouwmeesters van Leeuwarden op het hof, om met hen te spreken over een nieuw stadhouderlijk gestoelte. Zij brachten in de vergadering van de magistraat verslag uit van hun bezoek: "Is door de heren bouwmeesteren ter vergaderinge gerefereerd, hoedat hun edelen vandaeg uyt naem van Syn Hoogheit de Here Erfstadholder deser provincie etc. etc. etc. ten hove gesogt sijnde by hun komste aldaer door

8. 17de-eeuwse kanselkuip. Het snijwerk op de panelen dateert uit 1696 en is afkomstig van de Koningskraak. De trapleuning werd in 1842 vervaardigd.

hooggedagt Syn Forstelyke Doorluchtigheit persoonlijk ter kennis was gegeven dat deselve om de swakheit van sijn lichaam wel genegen was de stoel in de Grote Kerk te veranderen in die voege, dat het gesigte, dat nu noordwaerts is, meer westwaerts aen en dat in de hoogte mach komen, met verzoek dat sij heren Bouwmeesteren sulks ter vergaderinge geliewden te proponeren en aan Syn Hoogheit van Haer Achtbaren welneminghe dien aengaende notificatie te gewen; waerop gedelibireert sijnde is geresolveert en goed gevonden Syn Hoogheit sijn verzoek toe te staen, soo nochtans dat de nieuw te makene stoel geen verhinderinge soo aen 't gestoelte als het gesigte van de heren van den Hooft kome te gewen en de heren Bouwmeesteren te commiteren gelijk bij desen

9. Het liturgisch centrum. Het eikenhouten hekwerk, dat de achterzijde afsluit, is vervaardigd van delen van het voormalige doophek uit 1842.

geschiedt, om hier aff den meergemelde Syn Hoogheit kennisse en advertentie te gewen." ²⁴⁾

De stadhouder liet een verhoogd, door een afzonderlijke opgang bereikbaar, gestoelte vervaardigen op de hoek van het koor en het schip. Het werd een loge-achtige zitplaats van een type zoals dat in de landsheerlijke Lutherse kerken voorkwam. In Nederland zijn slechts enkele voorbeelden van dergelijke gestoelten aanwezig, bijvoorbeeld in de kerken van Harkstede, Midwolde en Noordwolde in Groningerland en in de Lutherse kerk van Vaals. Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat de "Princestoel" zijn Duits aandoende vorm heeft gekregen onder invloed van de familierelaties tussen het hof in Leeuwarden en de Duitse hoven. Een bezoeker van de kerk viel in 1710 de eigenaardige vorm reeds op. Het gestoelte had, zo schreef hij, bijna de vorm van een kansel. ²⁵⁾

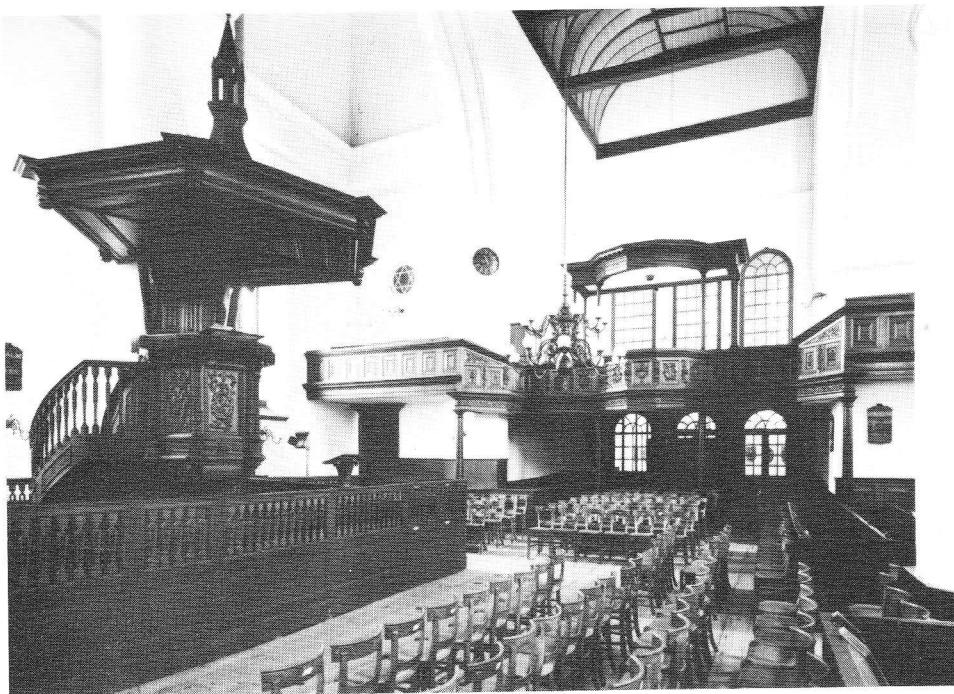
Het stadhouderlijk gestoelte werd rijk versierd met snijwerk van uitzonderlijke kwaliteit en hoofdzakelijk bestaande uit festoenen van vruchten en bloemen. Dit snijwerk bleef bewaard. Margrieten, zonnebloemen, tulpen, rozen, trolliusen en nog andere bloemsoorten zijn evenals druiventrossen, eiketakken, lauwerkransen, siervazen en palmtakken met vaardige hand gesneden. Is de vervaardiger van dit fraaie werk aan te wijzen? Reeds eerder noemden we de naam van de Leeuwarder Houtkoper en kistemaker Jouke Jokes. ²⁶⁾ Blijkens een post in een register van betalingsordonnanties werd hij betaald voor de vervaardiging van het gestoelte: "14 januari 1698. Joucke Jouckes Mr. Kistemaker wegens 't maeken van 't gestoelte van Zyne Forstelyke Doorluchtigheid den here erffstadthouder in de Jacobijner kerk. ut supra 2365-0-0." ²⁷⁾ Wij vragen ons echter af, of Jouke Jokes, hoewel hij kistemaker was, het snijwerk niet door iemand anders heeft laten vervaardigen. Uit bewaard gebleven archivalia kennen we hem name-

lijk slechts als een rijke houtkoper en niet als houtsnijder. In zijn tijd woonde in Leeuwarden de ervaren en begaafde beeld- en houtsnijder Pieter Nauta, van wie bekend is dat hij wel houtsnijwerk leverde voor werken, die door anderen waren aangenomen. ²⁸⁾

Het snijwerk dat we van hem kennen is verwant aan dat aan het stadhouderlijk gestoelte. We zijn dan ook geneigd hem als vervaardiger daarvan aan te wijzen.

Het stadhouderlijk gestoelte bleef tot 1795 gereserveerd voor leden van het huis Oranje-Nassau. In dat jaar namen burgerofficiërs het in gebruik, maar het bleef gespaard. In 1813 werd het weer beschikbaar gesteld aan de Koninklijke familie. Het kreeg de naam Koningsstoel. In 1818 maakte koning Willem I er gebruik van toen hij in Leeuwarden een kerkdienst bijwoonde. Voor die gelegenheid werd het onder andere gestoffeerd met een vloertapijt, een roodfluwelen kleed over de lessenaar en bijbels met roodfluwelen overtrekels, die pasten bij de drie met dezelfde stof overtrokken armstoelen. Bij latere bezoeken van leden van het Koninklijk huis namen zij ook altijd plaats in het gestoelte.

In 1842 werd het verplaatst. Na langdurige onderhandelingen tussen president-kerkvoogd mr Jacob Dirks en het hof werd toestemming verkregen om het gestoelte te plaatsen aan de voorzijde van een nieuw te maken kraak of galerij in het koor. Voorwaarde was, dat het bij koninklijke bezoeken altijd weer als afgezonderde zitplaats voor de koning en zijn familie zou kunnen fungeren. Er werd van oude panelen een uitneembare achterwand vervaardigd, die voor het laatst werd geplaatst in 1892 toen de koninginnen Wilhelmina en Emma in de Grote Kerk een kerkdienst bijwoonden. Toen ook werden de antieke zetels, die bij de Koningskraak behoorden nog eens tevoorschijn gehaald uit het Fries Museum. Ze zijn sedertdien verdwenen. ²⁹⁾

11. Kerkinterieur met preekstoel en Koningskraak, gefotografeerd in 1966 voor de restauratie.

Bij de laatste restauratie heeft het stadhoudelijk gestoelte zijn oude plaats herkrege op de zuidelijke hoek van koor en schip. Het was mogelijk de oude vorm geheel te reconstrueren. Moeilijker was de herplaatsing van het snijwerk. Hiervan ging in het verleden een deel verloren, terwijl een ander deel in 1842 een plaats kreeg op de panelen van de preekstoel, waar het nu gehandhaafd is. Waarschijnlijk is de plaatsing van het snijwerk op de panelen van het gebogen gedeelte van het stadhoudelijk gestoelte de oorspronkelijke. De plaatsing van het snijwerk tegen de balustrade van het gedeelte van de kraak langs de koormuur is een vrije reconstructie. Tegen de friezen onder de panelen is het bewaard gebleven, fijn gesneden acanthusloof weer aangebracht, maar het is ten gevolge van het ontbreken van oude gedeelten niet gelukt er weer een aansluitend geheel van te maken. Niettemin zijn de reconstructie van de oude

vorm van het gestoelte en het schoonmaken en de herplaatsing van het oude snijwerk daarop staaltjes geworden van groot vakmanschap, dat er ook in onze tijd nog is.

Princessestoel

Behalve een "Princestoel" was er in de kerk ook een "Princessestoel". Deze stond bij de pilaar tegenover de preekstoel. In 1652 kreeg de kistemaker Douwe Jansen opdracht er het model voor te maken en in hetzelfde jaar werd het gestoelte geplaatst.²⁹⁾ Het zal vervaardigd zijn voor Sophia Hedwig van Brunswijk, weduwe van Ernst Casimir, en waarschijnlijk in verband met het huwelijk van haar zoon Willem Frederik met Albertina Agnes in 1652. De prinses-weduwes Albertina Agnes, Henriëtte Amalia en Maria Louise hebben er later ook gebruik van gemaakt. De laatste verzocht in 1726 glasventers in het gestoelte te mogen laten aanbrengen in verband met tocht in het kerk-

DOORLOOPENDE PLAATSKAART.

Kerkvoogdij der Ned. Herv. Gem. te
Leeuwarden.

GROOTE KERK.

Bank N^o.

Plaats N^o.

Stoel N^o.

Eigen aan

12. Plaatskaart uit de 19de eeuw.

gebouw. De magistraat gaf toestemming, maar "sonder praejuditie voor andere ingesetenenen en toehoorders." ³⁰⁾ Het prinsessegestoelte werd in 1795 verwijderd.

De kraken

In de 17de eeuw was er in de kerk een kraak met zitplaatsen voor Latijnse scholieren. Deze werd in 1608 gemaakt en bevond zich achter de preekstoel onder het oude orgel in de noordoostelijke hoek van de noordbeuk. ³²⁾ De balustrade van de kraak was beschilderd met een Latijns opschrift, dat in 1710 door de reiziger Z. C. van Uffenbach in zijn reisverslag werd genoteerd: "Lactantum coetus, balbaeque infantia linguae, Ingentem tremulo personant ore Deum. Pulchra Sionai plantaria crescite fundi, Crescite proventu luxuriosa bono. Sic ruet infesto fraus et vis hestico fato, Turgidaque infamis polluet ora pudor." ²⁵⁾

De Nederlandse vertaling zou ongeveer zo kunnen luiden: (vertaling door dr A. Hilhorst)

"De scharen der zuigelingen en de stamelende kleinen

verkondigen met trillende stem de geweldige God,

Schone boompjes van Sions landgoed, groeit,

groeit welig door een goede wasdom.

Dan zal het misdadig geweld van de vijand een bitter lot tegemoet snellen,

en schaamrood zal de verwaten gezichten bevelken."

In 1731 werd de kraak verwijderd wegens verval ten gevolge van hoge ouderdom. ³³⁾

In 1826 kwam er in de zuidbeuk van de kerk een nieuwe kraak, die werd geplaatst boven de Statenbank. Het ontwerp daarvoor werd in 1824 gemaakt door Jaane van der Wielen, zoon van de stadsbouwmeester Gerrit van der Wielen. De aannemer die het werk uitvoerde was Jacob Romein, vader van de latere stadsbouwmeester Thomas Romein.

De aanneemsom was f 2484,—. De kraak, rustend op Toscaanse kolommen, eenvoudig van versiering, maar van een voorname statigheid, werd bij de laatste restauratie verwijderd, maar in gewijzigde vorm weer opgesteld in de zuidwestelijke hoek van de zuidbeuk. ³⁴⁾

In 1842 ontstond de hoge, tot het gewelf gaande scheidingswand tussen koor en schip. Daarvoor werd een nieuwe kraak geplaatst. Hiervoor schreven we reeds over het gedeelte van de Koningskraak dat aan de voorzijde hiervan een plaats kreeg. Boven de oude Raadsherenbank kwam tegen de muur van de sacristie een kleine kraak of verbindingsgang van de koorkraak naar de kraak van 1826. Terwille van de symmetrie werd in de noordbeuk tegen de muur van de consistoriekamer een kleine kraak gemaakt. De opgang naar de kraken kwam in het koor buiten de scheidingswand. Bij de restauratie van het koor in 1948 werd deze verplaatst. Bij de recente restauratie werd de koorkraak met aangrenzende kleine kraken verwijderd.

De orgelkas

Met de geschiedenis van het orgel als instrument zal een orgeldeskundige

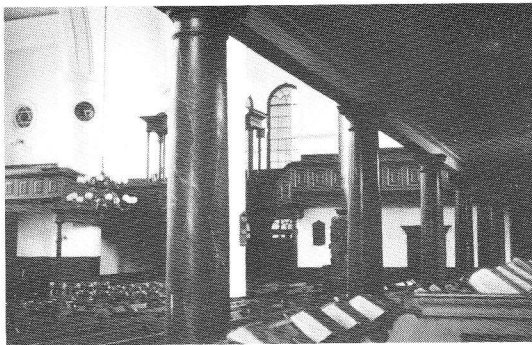
zich ongetwijfeld in de toekomst nog wel gaan bezighouden. We willen hier iets meedelen over de kas.

De eerste orgels in de Jacobijnerkerk waren geplaatst achter de preekstoel tegen de noordmuur bij de consistoriekamer. Toen Christiaan Müller tussen 1724 en 1727 het huidige instrument bouwde, verrees dat tegen de westmuur. Het is onduidelijk, of Müller zich ook heeft bezig gehouden met het ontwerp van de kas, die de westzijde van de kerk op monumentale wijze afsluit. Volgens het tussen hem en de magistraat van Leeuwarden gesloten contract hoefde hij de kas niet te leveren.³⁵⁾

Tijdens de bouw van het orgel ontstond er over de prijs van de vier pilaren, waarop de kas rust, een conflict tussen de steenhouwer Berend Storm en de Magistraat van Leeuwarden.³⁶⁾

Uit dit conflict vloeide een menigte processen voort, die gevoerd werden voor het Hof van Friesland. In de processtukken staat opgetekend, "dat het geheele Opstel van het nieuwe orgel in de groote kerck alhier, exempt alleen het beeldt- en cieraadwerk door de vroetsman Storm is gemaakt", terwijl in dezelfde stukken ook staat vermeld, dat stadstimmerman Claes Bockes Balck naar de stadsstenhouwer Storm een plank liet brengen, waarop de hoogte stond afgetekend die de pilaren moesten hebben.³⁷⁾ Uit dit laatste feit mag de bemoeienis van Balck met het ontwerp van de orgelkas worden geconcludeerd.

Uit de magistratsresoluties en de genoemde processtukken weten we, dat de leerling en oomzegger van Storm, Jacob Sydses Bruinsma, de ontwerper was van het beeld- en ornamentwerk aan de orgelkas. Hij voerde zijn eigen ontwerpen grotendeels uit met enkele knechten van Berend Storm. Op 23 mei 1727 bepaalde de magistraat, dat Jacob Sydses het werk aan de beelden van het rugpositief binnen acht of

13. Het kerkinterieur in 1966 met op de voorgrond onder de kraak de banken voor de magistraat en vroedschap van Leeuwarden en voor de staten en gedeputeerde staten van Friesland.

veertien dagen moest voltooien.³⁸⁾ Blijkbaar heeft hij daarna nog verder aan de verfraaiing van de orgelkas mogen werken, maar op 29 augustus werd in het resolutieboek van de magistraat opgetekend: "De heeren commissariën tot het nieuwe orgel ter vergaderinge gerapporteert hebbende, dat het beeld door de stadsbeeldhouwer Jacob Sijdses gemaakt, na examinatie bevonden was niet tot haar edelens genoegen uytgevallen te zijn, noghte de verwaghte fraijgheyt en netheyt te hebben, is na deliberatie goetdgevonden en geresolveert, welgemelde heeren commissariën te versoecken en te committeren, soo als geschiet bij desen om voorseide Jacob Sijdses het maaken van meer beeldwerk tot het orgel te laten opseggen, voorts met de beeldhouwer van der Haven over het maaken van de nodige beelden te spreekken en daarover met deselve te accorderen, soo als tot meeste dienst en menagie van de stadt sal kunnen geschieden."³⁹⁾

In de magistratsresoluties wordt de naam van Gerbrand van der Haven verder niet weer genoemd. Uit de hiervoor genoemde processtukken blijkt, dat hij het resterende beeldwerk voor het orgel wel maakte. De grote allegorische vrouwenfiguren dragen ook zijn initialen.

14. De Koningskraak met uitneembaar achterschot, gefotografeerd in 1966.

Jacob Sijdses mocht jaren nadat hij aan de kant was geschoven het ornamentwerk aan de orgelkas voltooiën. In 1735 sneed hij de lampet met het stadswapen van Leeuwarden onder het rugpositief en ook de twee snijstukken aan weerszijden daarvan.⁴⁰⁾

Van Jacob Sijdses Bruinsma vinden we in verschillende Friese kerken nog werkstukken.²⁸⁾ Zijn ornamentwerk aan de Leeuwarder orgelkas is log en zwaar van karakter. De beelden op het rugpositief zijn slecht van anatomie en hun spitse gezichten en lange halzen zijn bepaald lelijk. Elders maakte hij soms beter werk. Wat van zijn hand bewaard bleef is nogal ongelijk van kwaliteit. Gerbrandus van der Haven kennen we onder andere als een van de vervaardigers van het natuurstenen tympaan aan het Leeuwarder stadhuis en van de

trapbalusters in hetzelfde gebouw. Hij vervaardigde ook het beeld van St. Michaël voor de ingangspartij van het stadhuis van Harlingen. Voor de orgelkas sneed hij op fraaie wijze drie allegorische vrouwenfiguren, die een plaats kregen op de torens van de hoofdkas. Deze figuren, gaan terug op afbeeldingen van Cesare Ripa. (Perugia ca 1560 - Rome tussen 1620 en 1625). Deze Italiaan gaf in 1593 zijn bekende werk *Iconologia* uit. De derde editie bevat honderden houtsneden. Er verscheen in 1644 in Amsterdam een vertaling en bewerking van onder de titel '*Iconologia of uytbeeldingen des Verstands*'. Schilders en beeldhouwers gebruikten het als voorbeeldboek.

De beelden stellen voor:

- het Geloof met ontbloot borst, staande bij een altaar met wijnkelk en brood en met in de linkerhand het evangelieboek;
- de liefde met kinderen
- de hoop met het anker en naast zich een zandloper (voortvliedende tijd), een haan (de waakzaamheid) en een korf met vruchten (voorspoed en vruchtbaarheid).⁴¹⁾

De verbinding tussen de allegorische figuren wordt op harmonische wijze tot stand gebracht door sierlijk gesneden bazuinengelen.

In de loop der tijden werd de kleur van de orgelkas diverse malen gewijzigd. Voor de restauratie had de kas een lichte houtkleur en in het begin van onze eeuw was ze wit. Ook is groen een tijdlang de kleur geweest. Bij de restauratie werd de oudste, bruin-rode kleur teruggebracht.

Verlichting

Voor de reformatie zal er reeds verlichting in de kerk zijn geweest. In de rekening van de Geestelijke Staat van 1580-1581 is sprake van een touw, waaraan de mesken kroon moet worden opgehangen.⁴²⁾ In 1673 werden de verlichtingsmogelijkheden op verzoek van de kerkeraad uitgebreid.⁴³⁾ Ze

kwamen te bestaan uit twee grote koperen kronen met 18 armen, vier kleine kronen met 12 armen, ruim honderd koperen en ruim honderd ijzeren blakers en twee armlakers op de kansel aan weerszijden van de bijbel. Al dit koperwerk en dat van doopvont, voorzangerslessenaar, kanselboog en -leuning werd in 1844 verkocht voor totaal f 1.492,—. Een deel van de blakers en wellicht ook van de kronen kwam terecht in de kerken van Huizum, Itens Tzummarum, Wanswerd, Hallum, Sexbierum en Wirdum.⁴⁴⁾

De verlichting die in 1843 werd aangebracht bestond uit 90 zogenaamde Engelse lampen. Deze waren geplaatst op 16 kleine kroontjes, 34 kandelaars, 15 wandarmen en met name op 4 grote luchters in het middenschip. Deze waren van gebronsd ijzer en vervaardigd door Jaane van der Wielen naar ontwerp van S. Willeumier jr te Amsterdam.⁴⁵⁾ In 1860 kreeg de kerk gasverlichting.⁴⁶⁾ Wanneer de huidige koperen kronen en wandarmen werden aangebracht, is niet duidelijk. Ze zijn eerst nog gebruikt voor gasverlichting, maar werden bij de aanleg van de installatie voor elektrische verlichting in 1924 omgebouwd.

Geschilderde glazen

Reeds voor de hervorming was de kerk versierd met gebrandschilderde glazen, die voor het merendeel geschonken zullen zijn door besturen van bevriende steden en door aanzienlijke personen. Zo is bekend, dat er in de kerk omstreeks 1571 een glas werd geplaatst voor de vermaarde rechtsgeleerde Viglius. De volgende post staat in het door Gerben Ayta bijgehouden rekeningboek: "Inden eersten doer ordinantie van mijn heer Viglius totten prekers in de kerck tot Leuwerden laeten maeken een nyeuw glas inde plaets van het olde toe anderen tijden gegeven bij salige magister^m Bucho mijn heers oom daer voer betaeld C Carolus gulden.

Item doer ordinantie als voiren voer een koeperdraet om tseffde glas toe be-

14a. De Koningsskraak in huidige opstelling.

schermen XXVIII Carolus gulden."⁴⁷⁾ Mogelijk is het oude glas, waarvan sprake is, in de hervormingstijden van 1566 vernield en valt de plaatsing van het nieuwe glas samen met de herinrichting van de Leeuwarder kerken in de korte contra-reformatische periode onder bisschop Cuneris Petri.

In 1580-'81 kwamen er nieuwe geschilderde glazen. Ze werden geschonken. In de rekening van de Geestelijke Staat zijn slechts de kosten verantwoord voor het steigerwerk, benodigd voor het inzetten.⁴⁸⁾ Willem Aeriensz. en Reijner Vincents plaatsten in 1592 een glas, dat geschonken werd door de Staten of Gedeputeerde Staten van Friesland.⁴⁹⁾ In de nacht van 12 op 13 mei 1640 werden de geschilderde glazen ingesmeten. Een kwajongensstreek of was er een andere oorzaak? Een feit is, dat in de jaren rond 1640 er in de stad tegenstellingen bestonden tussen

stadsbestuur, predikanten en stadhouder met onder andere de positie van de mindere man als twistpunt. De magistraat nam de vernieling van de glazen hoog op. Dat blijkt uit de hoge beloning die werd uitgelooft voor het aangeven van de daders. Bepaald werd, "dat met twee trommen sal omgeslagen worden, dat alle de genen die sullen konen aanbrengen, wie de glazen in de Jacobiner kerck deese verleeden nacht hebben ingesmeeten, sal ofte sullen genieten hondert caroli, gl., schoon het iemant van de delinquanten mochte sijn die daer te boven sijn delict sal ten goede worden gehouden." ⁵⁰⁾

Blijkens betalingen aan de glasmaker Gerryt Aeryens werden de glazen in 1641 hersteld. ⁵¹⁾ Verval maakte in 1655 vervanging van diverse glazen noodzakelijk, zoals blijkt uit een resolutie van Gedeputeerde Staten: "In deliberaetie geleyt zijnde, is goet gevonden eende verstaen, dat de vier oude glaesen, tegenwoordich staende in het coer van de Jacobijnster kercke, vandaer sullen worden geamoveert ende dat in plaets van selve vier nieuwe glaesen verciert met de naemen ende wapens van de

vier laeste stadthouders deser provincie, alle gesprooten uyt het doorl^h. huys van Nassauw te wett van graeff Willem ende oude graeff Ernst ende graeff Hendrick hoochloffelijcke gedachtenisse ende van sijn voorstel^e. genade prinse Willem Fredrick van Nassauw daerin wederom tot costen vant Lant sullen worden gestelt." ⁵²⁾

In 1663 werd in het koor van de kerk een glas geplaatst met wapens van leden van de magistraat. ⁵³⁾ Een dergelijk glas werd in 1727 in een venster in de noordbeuk aangebracht, toen het oude orgel werd verwijderd. ⁵⁴⁾ In de beschrijving in de Tegenwoordige Staat van 1785 wordt het nog genoemd. Waarschijnlijk zal het in 1795 zijn vernield. De lichtopeningen in de kerk waren sedertdien voorzien van gewoon vensterglas, tot in het kader van de restauratie van het koor als grafruimte van de Friese Nassau's opnieuw een viertal geschilderde glazen kon worden aangebracht door het Comité Fries Huldeblijk, terwijl de Ottema-Kingma-Stichting tijdens de nu voltooide restauratie een tweetal glazen schonk. ⁵⁵⁾

15. Het koor met de gereconstrueerde Koningskraak na de restauratie.

16. Het kerkinterieur naar het noord-oosten in 1965. Het bankenplan van 1842 werd bij de restauratie verwijderd.

Rouwtekens

De grafmonumenten uit de Grote Kerk werden onlangs beschreven in een publikatie over het koor van de kerk als grafruimte van de Friese stadhouders.⁵⁵⁾ De grafzerken krijgen hopelijk nog de zozeer verdiende bestudering en beschrijving. Op deze plaats vermelden we enkele gegevens over andere rouw- en eretekens, die dienden om de herinnering aan gestorven en in de kerk begraven personen levendig te houden: epitafen, rouwborden en rouwkassen.

Voor zover bekend, was er in de kerk één epitaaf, een stenen monument met een rouwdicht, geplaatst in de oostmuur van de kerk bij het uurwerk. Het werd volgens een hiervoor geciteerde beschrijving gesticht door Sippe van Meckama en Emerentia van Grombach ter nagedachtenis aan hun zoon Hessel

van Meckama, die in 1586 stierf in de slag bij Boksum.⁵⁶⁾

Reeds in het begin van de 17de eeuw moet de kerk vol hebben gehangen met rouwborden. Deze borden, meestal ruitvormig en beschilderd met wapenschilden, werden megedragen in begrafenisstoeten van aanzienlijken en kregen na de begrafenis een plaats aan de kerkmuur. Dat ze daar opgehangen werden had wellicht de volgende oorzaak: de oude grafzerken raakten vol met gebeitelde opschriften en wapens. De eigenaars kwamen er niet gemakkelijk toe om ze te laten vervangen door nieuwe, omdat ze de bewijzen van de ouderdom en eerbiedwaardigheid van hun geslachten vormden. De ruimte om herinneringen aan gestorvenen aan te brengen, die zo in de kerkvloeren begon te ontbreken, werd gevonden tegen de kerkmuren. Er ontstonden echter na verloop van tijd wanordelijke

17. Het orgel uit 1727 na de restauratie.

toestanden bij de ophanging van rouwborden, zodat de Leeuwarder magistraat in 1658 moest bepalen, dat men dergelijke borden slechts met haar toestemming mocht aanbrengen en dat ze een jaar na de begrafenis weer verwijderd moesten worden.⁵⁷⁾

In 1659 werd deze termijn bepaald op een jaar en zes weken. Wie zich er niet aan hield, moest 12 carolusguldens boete betalen. Daarvan zou een vierde deel voor de koster en een vierde deel voor de armen zijn.⁵⁸⁾ De resolutie sorteerde weinig effect. Men moest meer dan eens de koster de oude wapens weg laten nemen. In 1670 ging men bij wijze van spreken de kerkmuren verhuren. Voor wapens die langer dan een jaar en zes weken hadden gehangen moest voortaan zes goudguldens per jaar betaald worden. Voor grote wapens met pilaren werd het tarief twaalf goudguldens per jaar.⁵⁹⁾ Deze laatste zijn de rechthoekige, met veel snijwerk versierde rouwkassen, waarvan er in de kerk met name in de 18de eeuw veel moeten hebben gehangen. In 1766 werd bepaald, dat men voor het ophangen van dergelijke rouwkassen 250 carolusguldens voor de armen moest betalen.⁶⁰⁾ Alle rouwtekens met wapens en opschriften verdwenen in 1795.

Overige onderdelen van het kerkinterieur

Boven de Raadsherenbank hing oorspronkelijk een houten bord met daarop geschilderd de tekst van de Wet de Heren. Volgens de Tegenwoordige Staat was het daar in 1581 opgehangen in opdracht van stadhouder Bernard van Merode. De magistraat gaf in 1612 opdracht om in de kerk de kerkordinanties omlijst op te hangen.⁶¹⁾ Dat zich aan de wanden ook tekstborden bevonden, is wel waarschijnlijk. In 1735 werd een nieuw tekstbord met vergulde letters voor de spreekstoel vervaardigd.⁶²⁾ De huidige tekstborden, acht in getal, zijn van 1842.

Op de noordelijke hoek van koor en

schip is een wijzerplaat aangebracht. Daarachter gaat op de zolder van de consistoriekamer een bijzonder oud en interessant uurwerk schuil, dat een aparte publicatie verdient. Aan het uurwerk was vroeger een slagwerk verbonden, dat in de kerk zichtbaar was. In de jaren 1580-'81 was er reeds sprake van het uurwerk. Toen werd het voor f 4-0-12 door Claes Staesz. beschilderd met wapens.⁶³⁾

In het koor is een fraai gedetailleerd binnenpoortje uit 1662 bewaard gebleven. In het fronton is Psalm 100 vs 4 in de berijming van Petrus Dathenus gebeiteld:

"Wilt tot Zijnen tempel ingaan
Doet van lof en dank ook vermaan
In Zijn schoone voorhoven zoet
En prijst daar Zijnen name goed."

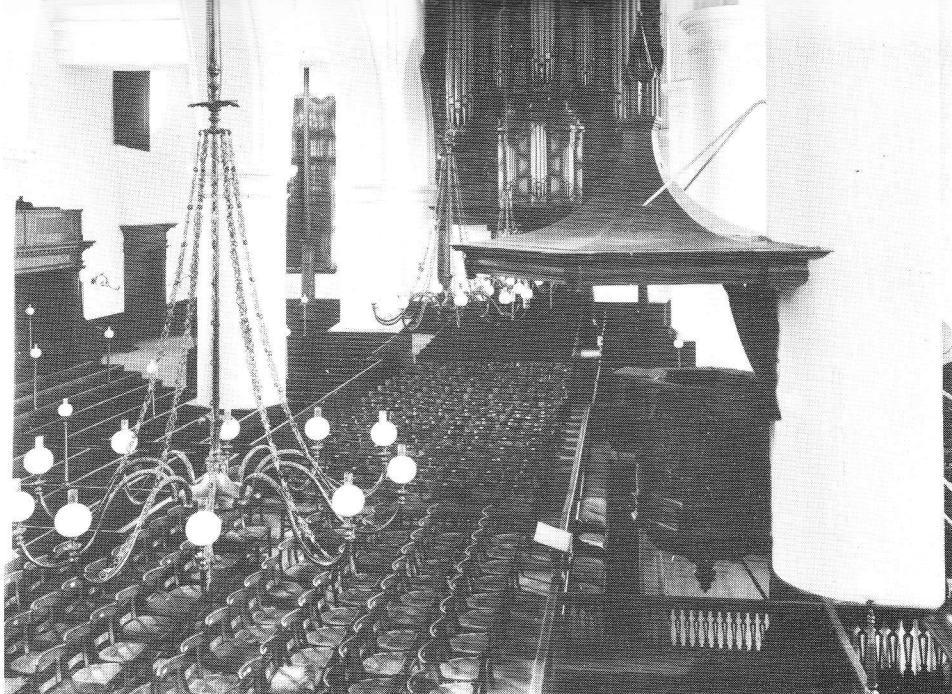
Dit opschrift werd in 1843 vervangen door Jacobus 1 vs 22 "Zijt daders des woords en niet alleen hoorders", maar het werd in 1948 herplaatst.⁶⁴⁾

In 1820 werd tegen de noordmuur van de kerk een monument geplaatst ter nagedachtenis aan de pedagoog J. H. Nieuwold.⁶⁵⁾ Later werd het tegen de westmuur opgesteld, om vervolgens in 1977 verplaatst te worden naar de zuidbeuk. Johannes Henricus Nieuwold (Gerkesklooster 1737 - Warga 1812) ligt niet in Leeuwarden, maar in Warga begraven. Om zijn grote verdiensten voor het onderwijs wenste men hem, die wel de Friese Pestalozzi werd genoemd, na zijn dood te eren met een monument, waarvoor de hoofdkerk van Friesland als de meest geschikte plaats werd beschouwd.

Verbouwing 1842

Hiervoor is meerdere malen sprake geweest van de verbouwing van de kerk in 1842. Deze verbouwing wijzigde het karakter van het kerkinterieur volkomen.

Vooral de nieuwe stucgewelven boven noord- en zuidbeuk en de eveneens gestucte muren en kolommen gaven

18. Het kerkinterieur met gasverlichting in het begin van de 20ste eeuw.

het interieur een statig en min of meer monumentaal, maar ook kil en doods aanzien. De uniformering van de banken en stoelen werkte daaraan mee. De plannen voor de verbouwing werden gemaakt door de stadsbouwmeester Gerrit van der Wielen, voor zover tenminste van plannen sprake was. Kerkvoogdijnotulen en diverse bestekken wijzen er meer op, dat eigenlijk een aantal kleine verbouwingsplannen en plannen tot uitbreiding van het aantal zitplaatsen zijn uitgegroeid tot een totale verbouwing van de kerk.⁶⁶⁾ De architect I. Warnsinck uit Amsterdam, onder andere bouwmeester van het Paleis van Justitie in die stad en van de Grote Kerk te Gorinchem, gaf adviezen voor de verbouwing.⁶⁷⁾ Deze verbouwing hield voor de inrichting van het kerkgebouw voornamelijk in:

- plaatsing van een scheidingswand tussen koor en schip
- een nieuwe kraak in het koor en kleine kraken aan weerszijden daarvan
- verwijdering van het koninklijk geestoelte en herplaatsing van diverse on-

derdelen daarvan tegen de voorzijde van de nieuwe kraak

- wijziging van de preekstoel
- plaatsing van een nieuw doophek
- uniformering van banken en stoelen
- aanbrenging van een houten vloer

De verbouwing werd mogelijk gemaakt door vrijwillige bijdragen van gemeentelieden, maar niet minder door royale giften van de koninklijke familie. De kerkvoogden wisten overigens ook wel, hoe ze de koning moesten benaderen, namelijk door een beroep te doen op de oude band tussen zijn voorgeslacht en de stad Leeuwarden. In een verzoek om financiële steun schreven ze, "dat kerkvoogden zich bij hunne beraadslagingen over dit belangrijke onderwerp (verbouwing kerk) met vreugde en dankbaarheid hebben herinnerd, hoe veel prijs Uwer Majesteits waardige te **Leeuwarden** residierende Voorouders steeds hebben gesteld op een behoorlijke openbare Godsvereering waar van tot op heden in de Hoofdkerk nog aanwezige, voor het Koninklijk Gezin

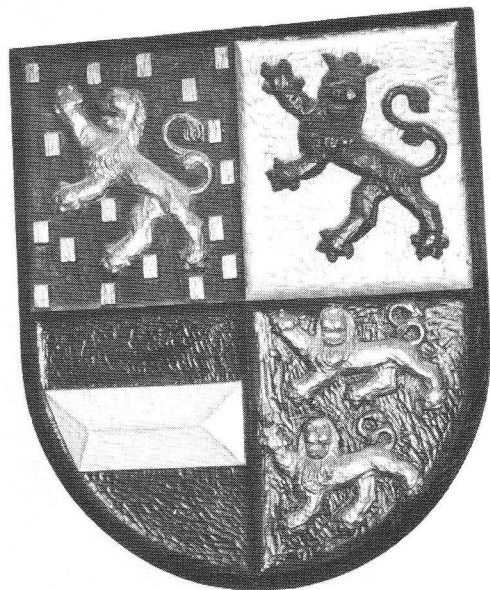

19. Het koor met de 1948 vervaardigde graftombe. Het gebrandschilderde begrafenisraam naar ontwerp van Dick Osinga en drie glazen met episodes uit het leven van Willem Frederik, Ernst Casimir en Johan Willem Friso naar ontwerp van Cor Reisma werden in 1963 overgedragen aan de kerkvoogdij door het in 1948 bij het regeringsjubileum van koningin Wilhelmina opgerichte comité "Fries Huldeblijk". Twee bij de restauratie geopende vensters zijn gevuld met geschilderde glazen, die geschonken werden door de Ottema-Kingma-Stichting. De voorstellingen werden ontworpen door Jos de Ridder van het atelier Bogtman te Haarlem. Ze houden de herinnering levendig aan Willem Lodewijk (Us Heit) en Maria Louise (Marijke Meu).

uitsluitend bestemde Gestoelte ten bewijze verstrekt. Dat zij zich innig overtuigd houden van den hoogen prijs welke ook Uwe Majesteit op eene plegtige en indrukmakende Godsverreering stelt, en tevens van de belangstelling welke ook Uwe Majesteit even als Hoogstdesselfs doorluchtige Voorouders jegens de Vriezen in het algemeen en Vrieslands Hoofdstad in het bijzonder bezielt'.⁶⁸⁾

Toen koning Willem II en de koningin met prins Alexander en prinses Sophie op 25 juli 1841 Leeuwarden bezochten, gingen de kerkvoogden op audiëntie op het hof. Enkele dagen later liet de burgemeester de kerkvoogden drie biljetten van f 1.000,— toekomen, die de koning hem voor de verbouwing van de kerk gegeven had. In 1842 kreeg dr L. Proes uit Den Haag een aanwijzing, om de ex-koning Willem I ook een gift te vragen. Hij reisde met enkele kerkvoogden naar het Loo en keerde met f 3.000,— terug.⁶⁹⁾

Dr L. Proes, hiervoor genoemd, is waarschijnlijk de belangrijkste initiator tot de verbouwing van de Grote Kerk geweest en veel van de in 1842 aangebrachte vernieuwingen en wijzigingen zijn volgens zijn ideeën uitgevoerd. Uit de notulen van de vergaderingen van de kerkvoogdij, die hij als adviserend lid bijwoonde, blijkt duidelijk dat ds Proes veel suggesties deed en met voorstellen en plannen kwam. Toen de kerkvoogdij niet wist, hoe zij met de verbouwing van de kerk aan moest, stelde ds Proes voor, om twee architecten, I. Warnsinck van Amsterdam en Chr. Kramm van Utrecht, die toevallig (?) in de stad waren, met G. van der Wielen naar de kerk te noden, om hun advies te vragen. Toen het punt van nieuwe stoelen ter sprake moest komen, had ds Proes al een drietal modellen klaar laten zetten. Zo zijn er meer zaken, waaruit blijkt dat de predikant zich intens met de verbouwing heeft bemoeid en er zijn stempel op heeft gedrukt. De kerkvoogden waren

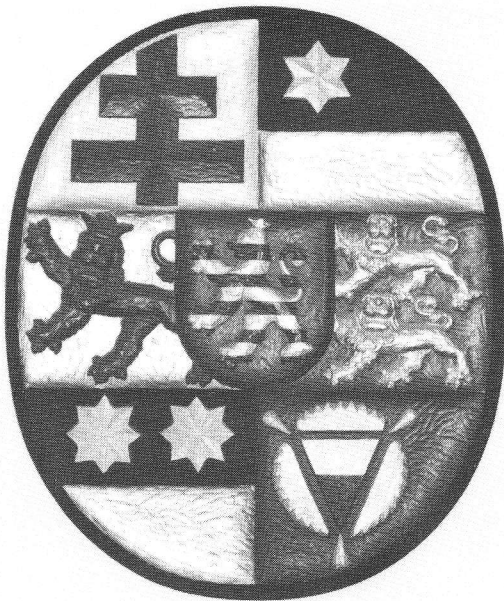

WILLEM LODEWYK † 1620. "US HEIT"

19b. In 1948 vervaardigd wapenbord voor Willem Lodewijk (Us Heit).

er hem wel dankbaar voor. Toen hij bij de heringebruikname van de kerk op 26 maart 1843 de kerkvoogden lof toezwaaid, betoonden zij zich "gevoelig over de voor hen vereerende wijze, waarop ZWEW hunne bemoeijingen, in de daarstelling van de gemelde verbeteringen, aan de Gemeente heeft doen opmerken, betuigen deswegens hunnen hartelijken dank aan ZWEW maar geven tevens te kennen dat zij wel hadden gewenscht in de aangename gelegenheid gesteld te zijn geweest, om ook aan de Gemeente kenbaar te kunnen maken, het zoo belangrijke aandeel dat ZWEW in die bemoeijingen in vele gevallen, door deszelfs doeltreffende voorlichting, raadgeving en medewerking bestendig heeft gehad."⁷⁰⁾

Bij de heringebruikname van de kerk preekte ds Proes over Ps. 100 vs 4, "Gaet in tot Zijne poorten met lof; in

MARIA LOUISE VAN HESSEN-KASSEL † 1765.

"MARIJKE MUOI"

19c. In 1948 vervaardigd wapendbord voor Maria Louise (Marijke Meu).

Zijne voorhoven met lofgezag; looft Hem, prijst Zijnen Naam."

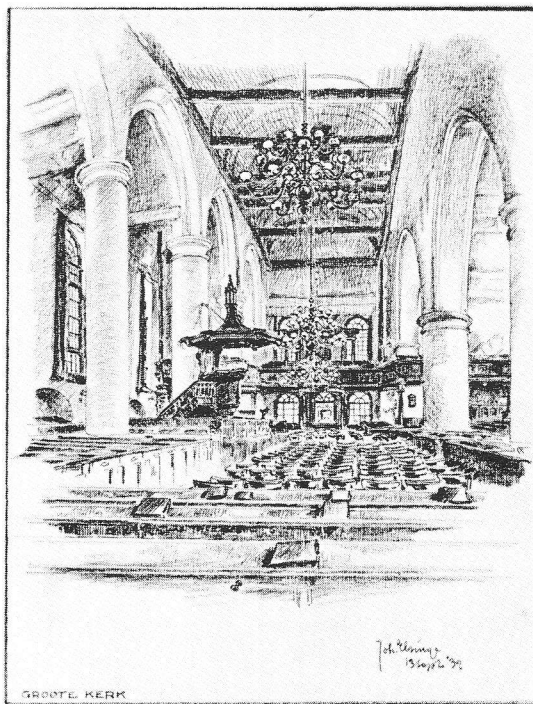
Het volgende verslag werd opgenomen in de Leeuwarder Courant.

"LEEUWARDEN, den 27 Maart. Nadat de Grootte of Jacobijner-Kerk alhier, wegens aanzienlijke herstelling, gedurende een jaar lang voor de godsdienst-oefening onbruikbaar was geweest, is de dienst in het, als geheel vernieuwde, kerkgebouw gister avond hervat; bij welke gelegenheid de Wel Eerw. Zeer Gel. Heer L. Proes, Theol. Doct. en Predikant alhier, eene feestelijke rede heeft gehouden en de gemeente is voorgedaan in de ontboezeming van lof en dankgebed, waarmede het heilighdom aan de dienst van God en den Verlosser, bij vernieuwing, werd opgedragen. Naar aanleiding van de opwekking des dichters in den 100sten

Psalm, het 4de vers, deed de leeraar de eerste opkomst der verzamelde schare in dit bedehuis als eene regtmatige stof van godsdienstige blijdschap beschouwen; waartoe hij haar vooreerst de heilige bestemming van den Christelijken tempel, als de plaats der gemeenschappelijke Godsvereering, ontvouwde en de voordeelen herinnerde, die aan deszelfs vrij en onverlet gebruik, tot veredeling en heiliging des harten, verbonden zijn. In het tweede gedeelte van dit betoog werd de geschiedenis van dit kerkgebouw in eenige bijzonderheden doorloopen, wier aanwijzing geschikt was, om de godsdienstige vreugde van dit feestuur te verhoogen; terwijl de Spreker daartoe eindelijk de loffelijke doelmatigheid van deszelfs tegenwoordige inrigting vermeldde, en in de aangebragte verbetering eenen gereede aanleiding vond, om het woord van hartelijke dankerkentenis aan het Collegie van Kerkvoogden te rigten, die dezen arbeid met loffelijken ijver en onvermoeide zorgen volbragt hebben. Vervolgens werd de gemeente door den Spreker opgewekt en aangespoord, om hare blijde ingenomenheid met dit vernieuwde Bedehuis op eene waardige wijze duurzaam te betoonen en daarvan door getrouwe bijwoning van de godsdienstoefeningen, door werkzame liefde en belangstellenden godsdienstijver getuigenis te blijven geven; terwijl dan de verblijdende vrucht van dit alles, vernieuwing des gemoeds en voorbereiding voor de eeuwigheid, gewisselijk geenszins zoude achterblijven. Deze plegtigheid, die met het zingen van Ps. 84 vers 1, Ps. 116 vers 10 en Gez. 96 begonnen en afgewisseld was, werd met het aanheffen van Ps. 72 vers 11 besloten, en is in de beste orde afgelopen, in weerwil van de groote schare, die deze godsdienstoefening uit belangstelling in deze, voor de gemeente zoo merkwaardige gebeurtenis bijwoonde, en die met genoeg al de aangebragte verbeteringen en versleringen opmerkte.

En inderdaad, aanzienlijk zijn de ver-

anderingen, welke dit Kerkgebouw, vooral inwendig, heeft ondergaan. Het muurwerk van de geheele binnenruimte der Kerk en hare breede pilaren is overal op nieuw ingemetseld, bepleisterd en, even als de geheel vernieuwde gewelven ter wederzijden van het schip der Kerk, zeer net gestukadoord, terwijl aan de noordzijde een geheel nieuw kerkraam aangebragt is, en al het houtwerk der overige ramen en derzelver glasgordijnen vernieuwd zijn. De vroegere Koningskraak aan het Koor-einde is vervangen door eene zeer groote Kraak of hangzolder, aan wiens voorzijde een zeer net gestoelte, overdekt met een op pilaren rustend verhemelte, voor de koninklijke Familie is geplaatst, terwijl een breede trap in het Koor (dat geheel is afgeschoten) den toegang derwaarts vergunt. Ook ter zijden daarvan zijn nieuwe zitplaatsen aangebragt, en heeft de bestaande kraak eene betere inrigting bekomen. De predikstoel is veel verfraaid en van een zeer netten wenteltrap voorzien. Het kerkeruims- of doophek is geheel vernieuwd, even als de banken ter wederzijden van hetzelfde tot aan het orgel, als ook die tusschen de pilaren over den predikstoel en onder de nieuwe Kraak, zijnde bovendien in getal vermeerderd en op eene betere wijze dan vroeger gerangschikt. De zoogenoemde hooge banken zijn tot aan den trap naar de kraak regelmatig verlengd. Voegt men hierbij, dat de gansche kerk een vaste houten vloer heeft bekomen; dat de binnenruimte van nieuwe moderne stoelen of vrouwenzitplaatsen is voorzien; dat alles eenvoudig net betimmerd en geverwd is, — dan lijdt het geen twijfel of het voorkomen van het inwendige der kerk is aanzienlijk verbeterd en verfraaid en door eene doelmatige inrigting van het geheel voor de godsdienstoefeningen meer geschikt gemaakt. Bovendien is het uitmuntende Orgel, dat hoofdsieraad van dit kerkgebouw, schoongemaakt, hersteld en geverwd, terwijl ter zijde daarvan een zeer net afsluitingshek is gesteld. —

20. Tekening van Joh. Elsinga uit 1932.

21. De consistoriekamer na de restauratie.

22. De sacristie na de restauratie.

Uitwendig hebben de verbeteringen zich enkel tot de herstelling van het dak en muurwerk bepaald, en is de, vroeger zoo bekrompene, hoofdingang met een groote en fraaije voorpoort en portaal versierd. Over het geheel is het gansche kerkgebouw dermate verbeterd, dat de gemeente zich hierover te regt verheugt, en naauwelijks in staat is om de veelvuldige zorgen, bezwaren en onaangenaamheden, welke Heeren Kerkvoogden te boven gekomen zijn, met hare goedkeuring en dankbaarheid te beloonen; terwijl wij niet twijfelen of de werkdadige belangstelling dier gemeente in de openbare godsdienst-oefening zal, ter bereiking van het voorgestelde doel, ook verder blijven.”

De restauratie van 1972-1977

De recente restauratie betekende voor de Grote Kerk een gedaanteverwisseling. Ook de inrichting onderging tal van wijzigingen, die hiervoor merendeels reeds beschreven werden. Nieuwe inrichtingsstukken werden, op een lezeaar en een avondmaalstafel na, niet aangeschaft. Wel kwamen er or-

gels in het koor en in de sacristie. De meest wezenlijke verandering aan de kerkruimte was de creatie van ruimte, die de 19de-eeuwse preekkerk ontbeerde en die werd verkregen door de verwijdering van nagenoeg alle oude banken, de plaatsing van een kleiner aantal stoelen alsmede door de sloop van het grootste deel van de kraken. De heropening van de koorruimte was ook een ingrijpende verandering. Voor de restauratie was de preekstoel onbetwist het middelpunt van het kerkinterieur, nu trekt naast deze het koor evenveel of zelfs meer aandacht. De verandering van de aanblik van de kerkruimte is in niet geringe mate ook bewerkstelligd door het toepassen van meer kleuren. De statige klassicistische inrichting van de 19de eeuw kende slechts twee kleuren; het wit van de muren en van de gewelven en het donkerbruin van het meubilair. Bij de restauratie bleven de muren wit, de rest van het interieur werd veel kleurrijker en daardoor feestelijker.

Nijland, najaar 1976

Noten

- 1a. Drs Herma M. van den Berg, Een apostelserie uit 1575 in de Jacobijnerkerk te Leeuwarden. In: Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, Jrg. 77 nr 2, blz. 89-99, Leiden 1978.
1. Tegenwoordige Staat der Verenigde Nederlanden, deel XIV, 1e stuk, Amsterdam 1787, blz. 151-155.
2. W. Eekhoff, Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden, deel I, Leeuwarden 1846, blz. 254.
3. Geestelijke Rekening 1581^b-1582^a, fol. 161. Gemeentearchief Leeuwarden.
4. Resolutieboek van de Leeuwarder magistraat, 29 april 1679. Gemeentearchief Leeuwarden.
5. Archiven van de Ned. Herv. Gemeente Leeuwarden nrs 1041 (3 jan. 1843), 1562 en 1564. Gemeentearchief Leeuwarden.
6. Resolutieboek van de Leeuwarder magistraat, 19 september 1635. Gemeentearchief Leeuwarden.
7. Ibidem 5 november 1723.
8. Ibidem 27 december 1738.
9. Ibidem 9 april 1765.
10. Ibidem 14 juli 1767.
11. Archief Nieuwe Stads Weeshuis, nr 700. Gemeentearchief Leeuwarden
12. Archiven van de Ned. Herv. Gemeente Leeuwarden, nr 1301; 99 en 118. Gemeentearchief Leeuwarden.
13. Resolutieboek van de Leeuwarder magistraat, 23 november 1639. Gemeentearchief Leeuwarden.
14. Archiven van de Ned. Herv. Gemeente Leeuwarden, nrs 1617, 1618, 1624, 1625. Gemeentearchief Leeuwarden.
15. Ibidem nr 1632.
16. Ibidem nr 1602.
17. Archief van Gedeputeerde Staten van Friesland, nr G 10⁸, Resolutieboek 11 december 1633. Rijksarchief in Friesland.
18. Resolutieboek van de Leeuwarder magistraat, 3 september 1636. Gemeentearchief Leeuwarden.
19. Ibidem 27 maart 1686.
20. Resolutieboek van de Leeuwarder magistraat, 7 oktober 1701, 24 september 1706, 15 november 1706. Gemeentearchief Leeuwarden.
- Archief van Gedeputeerde Staten van Friesland, nrs G 10³⁶ en ³⁷, Resolutieboek 11 oktober 1701 en 25 februari 1706. Rijksarchief in Friesland.
21. Archief van Gedeputeerde Staten van Friesland, nr Gf 51²¹, Registratieboek van betalingsordonnanties op de ontvanger der consumptiën 31 augustus 1707. Rijksarchief in Friesland.
22. Bouwmeestersboek 1761, fol. 129. Archiven van de Ned. Herv. Gemeente Leeuwarden, nr 1562. Gemeentearchief Leeuwarden.
23. Archief van de Rekenkamer van Friesland, nr R 54 a⁶, Registratieboek van betalingsordonnanties op de rentmeester der domeinen, 18 oktober 1707.
24. Resolutieboek van de Leeuwarder magistraat, 11 september 1695.
25. Aantekingen van Z. C. van Uffenbach gedurende zijn verblijf in Friesland in 1710. In: De Vrije Fries VI, 1853, blz. 318-320.
26. S. ten Hoeve, Twee stadhouderlijke gestoelten te Leeuwarden. In: De Vrije Fries LI, 1971, blz. 74-75.
27. Archief van Gedeputeerde Staten van Friesland, nr Gf 51¹¹, Registratieboek van betalingsordonnanties op de ontvanger der consumptiën 14 januari 1698. Rijksarchief in Friesland.
28. S. ten Hoeve, Jacob Sijdses Bruinsma, meester steen- en beeldhouwer te Leeuwarden. In: De Vrije Fries LVI, 1976, blz. 49-50.
29. Resolutieboek van de Leeuwarder magistraat, 21 februari 1652, 10 mei 1652, 26 april 1652. Gemeentearchief Leeuwarden.
30. Ibidem 2 augustus 1726.
31. Bouwmeestersboek, 28 augustus 1795. Gemeentearchief Leeuwarden.
32. Resolutieboek van de Leeuwarder magistraat, 2 augustus 1608. Gemeentearchief Leeuwarden.
33. Ibidem 24 augustus en 12 oktober 1731.
34. Archiven van de Ned. Herv. Gemeente Leeuwarden, nrs 1039 en 1562. Gemeentearchief Leeuwarden.
35. W. Eekhoff, dl II, Leeuwarden 1846, blz. 440-443.
36. S. ten Hoeve, Jacob Sydses Bruinsma, meester steen- en beeldhouwer te Leeuwarden. In: De Vrije Fries LVI, blz. 49-60, Leeuwarden 1976.
37. Archief van het Hof van Friesland, nr SS 569-8, bijlagen bij de civiele sententies 27 oktober 1732, Rijksarchief in Friesland.
38. Resolutieboek van de Leeuwarder magistraat, 23 mei 1727. Gemeentearchief Leeuwarden.

39. Ibidem 29 augustus 1727.
40. Ibidem 29 oktober 1734 en 1 april 1735.
41. Cesare Ripa, *Iconologia*, Perugia 1593 - Nederlandse Uitgave Amsterdam 1644.
42. Geestelijke rekening 1580^b-1581^a, fol. 179. Gemeentearchief Leeuwarden.
43. Resolutieboek van de Leeuwarder magistraat, 1 september 1673.
44. Archiven van de Ned. Herv. Gemeente Leeuwarden, nr 1301. Gemeentearchief Leeuwarden.
45. Ibidem nrs 1300 en 1301.
46. Ibidem nr 1252.
47. E. H. Waterbolk, *Vigliana*, Estrik 50, Groningen 1975, blz. 38.
48. Geestelijke Rekening 1580^b-1581^a, fol. 146. Gemeentearchief Leeuwarden.
49. Archief van Gedeputeerde Staten van Friesland, nr Gf 50¹, Registratieboek van betalingsordonnanties op de ontvanger der kloostergoederen, 3 april 1592. Rijksarchief in Friesland.
50. Resolutieboek van de Leeuwarder magistraat, 13 mei 1640. Gemeentearchief Leeuwarden.
51. Archief van Gedeputeerde Staten van Friesland, nr Gf 50¹⁹, Registratieboek van betalingsordonnanties op de ontvanger der kloostergoederen, 30 juni 1641. Rijksarchief in Friesland.
52. Archief van Gedeputeerde Staten van Friesland, nr G 10¹³, Resolutieboek 16 maart 1655. Rijksarchief in Friesland.
53. Resolutieboek van de Leeuwarder magistraat, 7 juli 1663. Gemeentearchief Leeuwarden.
54. Ibidem 1 augustus 1727.
55. H. ten Hoeve, *De Stadhoudelijke grafuimten in de Grote of Jacobijnerkerk te Leeuwarden*, Leeuwarden 1978.
56. Zie noot 1 en 25.
57. Resolutieboek van de Leeuwarder magistraat, 16 augustus 1658. Gemeentearchief Leeuwarden.
58. Ibidem 6 juli 1659.
59. Ibidem 25 februari 1670.
60. Bouwmeestersboek 1766, fol. 136. Gemeentearchief Leeuwarden.
61. Resolutieboek van de Leeuwarder magistraat, 6 april 1612. Gemeentearchief Leeuwarden.
62. Ibidem 25 november 1735.
63. Geestelijke Rekening 1580^b-1581^a, fol. 178 verso. Gemeentearchief Leeuwarden.
64. Archief van de Ned. Herv. Gemeente Leeuwarden, nr 1041, 7 februari 1843. Gemeentearchief Leeuwarden.

65. Ibidem nr 1034, 14 juli en 1 december 1819, 4 september 1820 en 7 oktober 1821.
66. Ibidem 1041 en 1562.
67. Ibidem 1301.
68. Ibidem 1041, 11 mei 1841.
69. Ibidem 1041, 20 juli 1841.
70. Ibidem 1041, 4 april 1843.

Verantwoording van de illustraties:

De foto's 1 t/m 4, 6 t/m 9, 11, 14a, 15, 17 t/m 19 en 21 t/m 23 zijn afkomstig uit de verzameling van het Instituut voor Liturgiewetenschap te Groningen en werden vervaardigd door de Centrale Fotodienst van de Rijksuniversiteit aldaar. Afbeelding 5 is ontleend aan: Hans van der Horst, *Album Leeuwarden 1600*, nr 19; Leeuwarden 1971. De plattegrond nr 10 werd door het architectenbureau A. Baart jr vervaardigd naar het origineel, dat berust in het gemeentearchief van Leeuwarden onder nr 1618 van de archiven van de Hervormde gemeente Leeuwarden. De schrijver vervaardigde de foto's 13 en 14. De nrs 12, 16 en 20 zijn afkomstig uit de verzameling van H. ten Hoeve. Foto 19 werd gemaakt door Paul Janssen.